

DA LI MOŽE PSIHOANALIZA DA OSLOBODI ŽENU? REINTERPRETACIJA POZICIJE ŽENE U OKVIRU PSIHOANALITIČKE TEORIJE SUBJEKTA

APSTRAKT Centralno mesto u psihoanalitičkoj teoriji i praksi daje se subjektu, dok se ostale važne osobe iz njegovog života, a naročito majka, posmatraju i imenuju kao objekti. Upravo zbog toga, na početku rada je posebna pažnja posvećena određenju tri pojma: žena, uloga majke i funkcija majke. Ovim terminima se pristupilo iz dva ugla, upoređeno je na koji način klasična psihoanalitička teorija i intersubjektivni pristup razumeju ovu tematiku. Intersubjektivni pristup upravo nudi perspektivu da je Drugi (ili *Druga*) takođe subjekat, a ne puki objekat subjektivnih potreba. Određujući ženu kao subjekat u teorijskom i praktičnom smislu, ostvaruje se mogućnost da se taj stav prenese na društvo. Cilj rada je isticanje važnosti rodno senzitivnog pristupa u psihoterapiji. Upravo zbog toga je ponuđeno teorijsko razmatranje na koji način možemo da reinterpetiramo poziciju žene kao one koja je u odnosu (sa nekim), a ne isključivo u socijalno konstruisanoj ulozi objekta želje.

Ključne reči: psihoanaliza, feminizam, subjekat i objekat, intersubjektivni pristup, funkcija majke, uloga majke

UVOD

Centralno mesto u psihoanalitičkoj praksi i teoriji daje se subjektu. Subjektu kao pojedincu, uglavnom *subjektu u nastajanju* – detetu koje gradi sopstveni subjektivitet. U odnosu na subjekta uvek se nalazi *Drugi*, sa kojim je subjekat u odnosu. Bez Drugog bi razvoj bio nemoguć, jer subjekat ne može da se formira u odnosu na sebe samog, potreban mu je ogledalni lik,² potreban mu je objekat.³ Psihoanaliza primarno nije bila osetljiva na pitanje

1 E-mail: milicmaja21@gmail.com

2 Lakanov stadijum ogledala (Jacques Lacan). Cf. Lacan 2006.

3 Tako se govori o objektnim odnosima u teoriji psihoanalitičarke Melani Klajn (Melanie Klein). Cf. Klein 1945; 1946.

roda kada govorimo o odnosu subjekta i objekta, čak naprotiv, implicitno je subjektu dodeljen muški, a objektu ženski rod, uprkos tome što su u nekim od najpoznatijih prikaza psihoanalitičkog rada pacijentkinje bile – žene. Posmatrano i šire, u tradicionalnoj epistemološkoj teoriji na primer, subjekat se takođe definiše u muškom rodu (Lončarević 2012, 42), dok je taj Drugi ustvari *objekat* želje, koji se određuje kao predmet znanja (ibid., 43). Kada pridemo još bliže, primetićemo da je taj Drugi, u stvari *ta Druga*, dakle žena. Simon de Bovoar (Simone de Beauvoir) piše:

„Drugog nije to koje, definišući se kao Drugo, definiše Biće; ono je postavljeno kao drugo od Bića, koje se postavlja kao Biće. Ali da se ne bi izvršio povratak od Drugog ka Biću, nužno je da se to Drugo pokori tom tuđem stanovištu. Otkud ženi ta pokornost?” (Bovoar 2014, 14).

Bovoar kritikuje kulturni uticaj na posmatranje subjekta kao muškarca, a objekat kao ženu (što je u skladu sa klasičnim psihoanalističkim gledištem), smatrajući da time dolazi do nepriznavanja ženske, odnosno majčine subjektivnosti, u teorijskom i praktičnom smislu, što ometa mogućnost za jednakost odnosa (koju, između ostalih, podržava i savremena psihoanalitičarka Džesika Bendžamin (Jessica Benjamin), o kojoj će biti više reči kasnije u tekstu). Kada se u klasičnoj psihoanalizi govori o objektu kaže se *majka*, ali ne nužno samo *majka* ili *brigujući Drugi*. I zaista, žena se razume i pominje najčešće kao majka. Upravo zbog toga, ono što smatram važnim da se istakne ovim radom jeste razlikovanje tri termina: *žena*, *uloga* majke i *funkcija* majke. Kroz literaturu se ova tri pojma uzimaju nedovoljno precizno i potrebno ih je odrediti s ciljem distinkcije, radi mogućnosti otvaranja diskusija na ovu temu. Biti žena ne znači biti u ulozi majke, niti je svaka osoba (bez obzira na pol) koja vrši funkciju majke – u ulozi majke, itd. Ovo određivanje pojmova je neophodno i kada govorimo o poziciji žene, ali i kada govorimo o kulturnim uticajima koje odigravanje određenih uloga podrazumeva. One se često uzimaju zdravo za gotovo, skoro bez svesti o njima, a samim tim i bez mogućnosti odbijanja ili razmatranja o istim. Kako je pre svega u psihoterapijskom smislu važno osvestiti svoje unutrašnje procese i životne uloge koje igramo, tako je važno i za celo društvo da se osvesti i definiše ono što se podrazumevanjem nameće kao datost. Nije retko da žene koje dođu

kao klijentkinje na psihoterapiju imaju konfuziju oko ovih pojmova, što vodi jakim ambivalentnim osećanjima prema sebi kao osobi. Nameće se izvestan stepen prezira i besa prema biološkoj datosti onoga što ženski pol nosi sobom, a često izostaje svest o uticajima socijalnih konstrukata. Postoji neosporan pritisak društva da biti žena znači biti i majka, a još jača je poruka da bez majčinstva žena nije u potpunosti žena.

Ovim radom ću pokušati da skrenem pažnju na nužnost razlikovanja ova tri pojma, sa ciljem isticanja važnosti rodno senzitivnog pristupa u psihoterapiji.⁴ Zbog toga ću početi da odgovaram na pitanja: šta znači biti žena? Šta znači biti u ulozi majke? Šta znači vršiti funkciju majke? Navedenim pitanjima ću se baviti iz dva ugla, poredeći klasičnu psihoanalitičku teoriju i intersubjektivni pristup razumevanju ove tematike. Kada se kaže psihoanaliza, bilo klasična ili savremena, možemo govoriti o nizu različitih stanovišta, te ću ovde precizirati da se u radu pod klasičnom psihoanalitičkom teorijom podrazumeva pre svega Frojdovo shvatanje razvoja ličnosti i teorija objektnih odnosa Melani Klajn. Ove teorije i pored niza novih pravaca i dalje zauzimaju izuzetno dominantnu poziciju u teorijskom i praktičnom smislu. Zahvaljujući naporu feminističko-psihoanalitičke struje, savremenije rodno senzitivne teorije su sve zastupljenije u akademskim krugovima, ali čini se, kod nas nedovoljno prisutne u svojoj praktičnoj primeni. Ovaj rad ima za cilj korak u tom smeru. S tim u vezi, kao savremenu teoriju izabrala sam intersubjektivni pristup (mada danas postoji niz savremenijih pogleda na seksualnost iz psihoanalitičke perspektive) zbog važnosti koju ovaj pravac ima u razumevanju pojmova subjekat i objekat u kontekstu tumačenja ženske seksualnosti.

4 Psihoterapija i psihoanaliza svakako nisu sinonimi, a njihovo delimično izjednačavanje u radu može dovesti do zabune, te ću ovde pojasniti terminološku nepreciznost. Naime, opšte je poznato da je psihoanaliza prvi psihoterapijski modalitet – kasnije su nastali ostali: dinamski, zatim humanistični, sistemski i bihevioralni. Svi ovi pravci nudili su svoje razumevanje ličnosti i tehnika u radu sa klijentima/kinjama. Ipak, dubinsko razumevanje ličnosti, kojima se u ovom radu bavimo, ostalo je karakteristično za psihodinamske psihoterapijske modalitete (uključujući i jedan deo integrativnih modaliteta, kao što je shema terapija). Zato u radu naizmenično koristim pojmove psihoanaliza i psihoterapija, pri čemu pod psihoterapijom podrazumevam pristupe zasnovane na dubinskom razumevanju ličnosti.

POZICIJA ŽENE KAO OBJEKTA I SUBJEKTA

Čini se da je za ovaj rad najteže i najambicioznije, a možda u ovom trenutku vremena i nemoguće, odgovoriti na prvo pitanje – šta znači biti žena? Verovatno se prva bavila ovom temom Kristina de Pizan (Christine de Pizan), koja je u *Gradu žena* otvoreno reagovala na mizoginiju tadašnjeg društva. Podsetimo, radi se o poznom srednjem veku, i mada utopistički i romantično, ona je otvorila ovu temu skrenuvši pažnju na to da žene pored telesnih slabosti poseduju jak intelekt. Od tog vremena pa do danas, bilo je autorki i autora koji su pokušavali da definišu i bliže odrede ovaj pojam.

Sigmund Frojd (Sigmund Freud) je na jednom od poslednjih predavanja o ženskoj seksualnosti, koje je oslovljeno sa *Ženskost*, izjavio: „Ako hoćete da saznate više o ženskosti, ispitajte vlastito iskustvo, obratite se pesnicima, ili sačekajte da nauka bude u stanju da nam da dublja i usklađenija obaveštenja“ (prema Šazget-Smiržel 2003, 17). Njegovo bavljenje ovom temom imalo je revolucionarni uticaj, ali je i on odustao, priznavši tada da nikada nije uspeo da završi navedenu teoriju (cf. Frojd 1973, 237). Simon de Bovoar je napisala obimno štivo *Drugi pol*, odgovarajući na niz problematika vezanih za ovu oblast, ističući da ženski libido psihoanalitičari nikada nisu proučavali neposredno, nego samo u vezi sa muškim libidom. Kod nas, u knjizi *Postajanje ženom* autorka Adriana Zaharijević je jedno poglavlje naslovila sa „Žena ne postoji“. Ona tu piše da: „Od trenutka kada postanemo deo kulturnog, društvenog i političkog sveta, mi izvodimo svoje bivanje polom“ (Zaharijević 2010, 10). Bovoar je jednom rekla da se ženom ne rađa, ženom se postaje, te Zaharijević skreće pažnju na stav savremene teoretičarke Džudit Batler (Judith Butler) da se ženom niti rađa, niti postaje, jer nema determinisanog pola kao datosti koja bi se mogla predstaviti kao kakav prediskurzivni ontološki temelj, koji bi na nužan način određivao putanju ženskosti (ibid.). Dalje, feministkinja Suzan Hekman (Susan Hekman) piše:

„Svi dualizmi prosvetiteljske misli su određeni osnovnim dualizmom muško/žensko, [i] ... ovaj dualizam nije simetričan. ... Žena se uvek definiše kao ono što muškarac nije. ... Ona je ‚minus muško‘ koji se identifikuje sa kvalitetima koji njoj nedostaju“ (prema Lončarević 2012, 42).

Ukoliko je muškarac subjekat, žena je minus subjekat. Žena nema smisla sama po sebi, a njena subjektivnost podrazumeva prazninu koju popunjava muškarac (Rose 1998, 6). Ovim se ženama oduzima njihova subjektivnost i na nesvesnom, kolektivnom ili ličnom, nameću određeni oblici ponašanja.

Dakle, za početak je važno definisati ženu kao subjekat. Posmatrati je kao takvu, celovitu u svom postojanju i postajanju u teorijskom smislu, a zatim i kroz psihoterapijsku praksu. Tek u trenutku kada se žena prepozna kao subjekat svog i društvenog života, biće moguće da se ona prizna kao ravnopravna članica društva. Do tada ona zaista ne postoji. S obzirom na značajnu ulogu koju ima psihoanaliza, sama teorija i praksa bi trebalo da ženu odrede kao takvu da bi se javila mogućnost da se ovaj stav i uverenje prenese na društvo. Kao što vidimo, ovde se postavlja još jedno pitanje – šta je potrebno da žena postane subjekat?

ULOGA I/ILI FUNKCIJA

Kao što je rečeno, klasična psihoanaliza govori o Drugom kao *o majci*. Međutim, smatram da je neophodno načiniti jasnu razliku između *uloge* majke i *funkcije* majke, i to u potpunosti odvojeno od pozicije *žene*. Pre svega, uloga majke je oblikovana socijalnim pritiscima koje određena kultura i društvo nameću ženi kao očekivano od onog trenutka kada zatrudni i dobije dete. Žena tada, postavši majka, treba da bude u ulozi požrtvovane i posvećene detetu, često bivajući osuđena ukoliko razmišlja o sopstvenim potrebama i željama.⁵ Pozicija žene se tada ustoličuje u pasivnoj i submisivnoj ulozi Drugog. Ono što vodi paradoksu je *funkcija* majke, mogućnost da se brigujući razume kao aktivna osoba u *funkciji* majke bez obzira na rod. Upravo zato psihoanaliza ima kovanicu *majka, ali ne nužno samo majka*.

Funkcija majke, za razliku od uloge majke je aktivna. Tek kada govorimo o funkciji, možemo o ženi govoriti kao o subjektu – jer ona na taj način aktivno

5 Doroti Dinerstin smatra da mit o materinskom instinktu ima funkciju da zadrži ženu u privatnoj sferi i zaokupi je brigom oko dece, te dok muškarci u jednakoj meri ne počnu da učestvuju u podizanju i vaspitanju dece, neće biti preduslova za razvoj istinski ravnopravnog društva (Perišić i Bukvić 2007, 342).

učestvuje ne samo u negovanju deteta već i u formiranju detetovog selfa. U uvodu svoje knjige *Shadow of the Other*, Džesika Bendžamin skreće pažnju da se uloga majke uzima zdravo za gotovo (Benjamin 1998). Bendžamin navodi da je uloga majke u razvoju psihe/mentalnog aparata deteta esencijalna, a da se subjektivnosti same majke ne posvećuje gotovo nikakva pažnja (jer se tumači kao podrazumevana). Upravo ovde bih naglasila navedenu razliku između pojma uloge i funkcije – dakle, u razvoju psihe/mentalnog aparata deteta, esencijalna je funkcija majke.

Da zaključimo, uloga je ono što je socijalno (konstruisano), a funkcija ono što je psihološko. Upravo zbog toga, samo žena može biti u ulozi majke, dok funkciju može obavljati *majka, ali ne nužno samo majka*. Posmatrajući sliku na ovaj način jasno je zbog čega ni jedan od ovih aspekata ne sme biti zanemaren ni iz ugla feminizma, rodnihi teorija, ni psihoterapijske teorije i prakse. Žena ne prestaje da bude žena postajanjem majkom (ne sme doći do gubitka ranijeg identiteta), a funkcija majke umnogome biva otežana ukoliko je uloga majke u sukobu sa onim što žena jeste. Nažalost, to je čest slučaj. Stereotipna očekivanja i pritisak bliže sredine i šireg društvenog okruženja na to kako žena treba da se oseća, misli i ponaša, od trenutka kada postane majka je izuzetno jak. U isto vreme je do te mere protkan i podrazumevan da žene često i ne budu svesne uticaja, već se samo osećaju frustrirano i nezadovoljno. Da bi žene tada opstale i izdržale ovaj pritisak, kod njih se uključuju jaki mehanizmi koji mogu ići u više pravaca. Najekstremniji su da žena koja želi da ima decu to odbija, jer anticipira neminovnost gubitka sopstvenog identiteta preuzimanjem uloge majke, i s druge strane, da žena koja dobije dete poriče postojanje ranijeg identiteta zbog nemogućnosti da se nosi sa ambivalentnim konfliktom – prihvatajući stereotipnu ulogu majke, ona negira svoje ranije postojanje. Naravno, između ova dva ekstrema nalazi se čitava paleta mogućih scenarija. Ono što je najveći problem jeste to što se ovi procesi dešavaju na nesvesnom nivou psihičkog aparata. Idealan ishod je u današnjem društvu teško dostižan, ali verovatno dostižniji nego ikad. Psihoterapijskim radom na sebi i adekvatnom psihodukacijom, uz podršku rodno senzitivnog psihoterapeuta/kinje, ženama se pruža mogućnost da pre svega osveste šta za njih znači biti žena. Tek kasnije moguće je psihoterapijski raditi na tome kako socijalna očekivanja na ulogu majke utiču na njih i na koji način sačuvati lični kontinuitet kroz, pre svega,

odluku i izbor vezan za majčinstvo i eventualno vršenje funkcije majke. Upravo zbog svega navedenog od izuzetne je važnosti da feministička i psihoterapijska teorija i praksa pomognu u ovim izazovima, na društvenom i ličnom nivou.

INTERSUBJEKTIVNI PRISTUP I ŽENSKA SEKSUALNOST

Džesika Bendžamin je savremena psihoanalitičarka koja zastupa intersubjektivni pristup, prema kojem se mentalni život pojedinca/ke-subjekta posmatra kroz odnos s drugim pojedincima/kama-subjektima u kojem osoba raste i razvija svoju posebnost i individualnost (subjekat-subjekt). Ona se bavi proučavanjem selfa koji pati od nedostatka priznanja, smatrajući krucijalnim da se dete već kao odojče prizna kao aktivno, društveno i sposobno da reaguje na druge i da ih razlikuje. Prema Bendžamin (Benjamin 1995), priznavanje između majke i bebe je ključno za celokupno ljudsko postojanje. Majka treba da je u stanju da održi jaku vezu sa novorođenim detetom i da razvijanjem te interakcije identifikuje prve znake međusobnog prepoznavanja. Time što majka priznaje bebu, beba priznaje majku.

Čitajući knjige Džesike Bendžamin, interesantno je pratiti kada ona, pišući o majci, u stvari govori o funkciji, a kada o ulozi majke. Prema ovom pristupu, majka se tumači u skladu sa celokupnim složenim opsegom osećanja koja doživljava u odnosu sa svojom bebom. Povratna sprega deteta na majku čini da je taj primarni odnos dvosmeran, a na ovaj način se i beba i majka posmatraju kao aktivne. Džesika Bendžamin (Benjamin 1988) se nadovezuje na teoriju Ajrin Fast (Irene Fast), smatrajući da pored značaja koji majka ima za dete, ovde podjednako važnu ulogu ima i otac, ili druga važna osoba koja brine o detetu i sa kojim dete može da ostvari dijadni odnos (*funkcija majke*). Ovo je u klasičnoj psihoanalizi u potpunosti uskraćeno.⁶ Intersubjektivna perspektiva uočava da je Drugi (ili *Druga*), kojeg subjekat sreće, takođe subjekat, a ne puki objekat subjektivnih potreba.

6 Brazelton i Kramer apeluju da se očevima da ono što im pripada, navodeći da se malo govori o primarnom preedipalnom odnosu između odojčeta i oca, navodeći da novije studije pokazuju da otac ima neposredan uticaj na razvoj deteta od najranijeg perioda, ali da je to, nažalost, zanemareno (Brazelton i Kramer 2002, 49).

Bendžamin (Benjamin 1995), dakle, kritikuje kulturni uticaj na posmatranje subjekta kao muškarca, a objekta kao žene, smatrajući da time dolazi do nepriznavanja ženske, odnosno majčine subjektivnosti. Ona navodi da se pod terminom subjekat, u dijadi subjekat-objekat, podrazumeva dete muškog pola, te je time došlo do zanemarivanja razvoja ženske seksualnosti, koja se u određenom segmentu razlikuje od muške. Ova neravnopravnost u teorijskom i praktičnom smislu doprinosi ometanju jednakosti odnosa u širem kulturno-društvenom kontekstu. Bendžamin (Benjamin 1998) smatra da diferencijacija između aktivnog i pasivnog u psihološkom i socijalnom smislu, o kojoj je govorio Frojd, nije tako jasna, već da dolazi do preklapanja ovih aspekata, što treba da bude pitanje psihoanalitičke odgovornosti.⁷ Takođe, s pojavom intersubjektivnog pristupa došlo je do pomeranja fokusa sa oca na majku (edipalna situacija podrazumeva subjektivnost oca, dok preedipalni period majku doživljava kao objekat), tako što je teorijska pažnja posvećena više preedipalnom nego edipalnom stadijumu, u kojem se majka doživljava kao aktivan subjekat.

Bendžamin kritikuje Frojdovo shvatanje koje odojče prikazuje kao pasivno i povučeno, a brigujućeg Drugog kao objekat bebinih potreba, a ne kao posebnu osobu s nezavisnim postojanjem. Kroz život subjekta u nastajanju, potvrđivanje i priznavanje postaju vitalni koraci u dijalogu između selfa i selfa Drugog. Dakle, postoji jedna stalna potreba za uzajamnim pripadanjem, da se prizna i da se bude priznat od drugog. Prema ovoj teoriji, majka ne može da bude samo ogledalo, ona mora da otelovljuje nešto što nije detetovo, jer ona nije samo produžetak bebe (Bendžamin 2006).

U odnosu između mame i bebe, pored intrapsihičkog (unutrašnjeg sveta mame i unutrašnjeg sveta bebe) imamo i intersubjektivni proces u osnovi

7 Govoreći o autoerotskim radnjama u najranijem periodu, Frojd 1905. godine objašnjava da se pojmovi „muško” i „žensko” najčešće upotrebljavaju u tri različita značenja: kao aktivno i pasivno u psihoanalitičkom značenju; u biološkom smislu; i na kraju, u socijalnom kontekstu. Njegovo neinsistiranje na tome, da pasivno u psihoanalitičkoj terminologiji ne izjednačava sa pasivnim u biološkom i socijalnim, dovelo je do toga da veza između *žene* i *pasivnosti* koja je već usađena u kulturu i nesvesno ljudi, sada dobije i teorijsku potporu neravnopravnosti rodova (cf. Freud 1953).

psihoseksualnog razvoja (dijada mama-beba). Intra- i inter- oslikava preplitanje funkcije i uloge, što dodatno dovodi do konfuzije unutar majke, čime samo može da dođe do pojačanja već postojeće tenzije između dva subjekta. Mama i beba su osobe u interakciji i razvoj se dešava zahvaljujući tom odnosu, a ne samo zbog procesa unutar bebe (ili unutar majke). Odnos može biti zasićen konfliktom između uloge i funkcije, te je upravo zbog toga teorija Džesike Bendžamin važna – dajući ženi poziciju subjekta, omogućava joj aktivno delanje i mogućnost da bude društveno priznata i prepoznata. Zadatak psihoterapije, u radu sa osobama koje imaju ovu vrstu konflikta jeste u pomaganju da se on osvesti, da ne bude podrazumevan pod uticajem socijalnog pritiska. Tek tada, kada ovi ambivalentni procesi postanu mislivi, moguće je na njih delovati i menjati njihov uticaj na individuu, dajući joj mogućnost da aktivno odlučuje i dela u svom životu.

PSIHOANALIZA, ROD I DRUŠTVO ILI KAKO PSIHOTERAPIJA MOŽE DA POMOGNE

Psihoterapeuti i psihoterapeutkinje se u praksi susreću sa ženama koje se zbog određenih problema ili životnih izazova odlučuju za psihoterapijski tretman. Senzitivnost za rodno inkluzivni pristup zasnovan na psihoanalitičkoj teoriji, ali praćen jednim direktnijim kontaktom između terapeuta/terapeutkinje i klijenta/klijentkinje jeste nešto na čemu treba insistirati. Psihoedukativni aspekt u psihoterapiji je neophodan, pored onog najvažnijeg – pounutrenja funkcije psihoterapeuta. Funkcija psihoterapeuta/psihoterapeutkinje je na određen način slična funkciji majke, u stvari, onde gde je funkcija majke u klijentovom/klijentkinjinom životu zakazala trebalo bi da nastupi funkcija terapeuta/terapeutkinje.

Da bi do toga došlo, potrebno je sa ovom vrstom edukacije početi nešto ranije – u trenutku obučavanja samih psihoterapeuta/psihoterapeutkinja. Jer, isključivo od osvešćenosti samog terapeuta/terapeutkinje zavisi na koji način će pristupiti rodno senzitivnim tematikama. Upravo zbog toga, teorija duguje praksi preciznost. Fokus feminističke terapije bi trebalo da bude na društvenom okruženju koje izaziva teškoće, što ne sme s druge strane biti alibi za odbacivanje lične odgovornosti. Feminizam na ovaj način može imati

veliki uticaj na kvalitet svakodnevnog življenja. Važno je da žene budu svesne opresije koja se svakodnevno vrši na nivou rodni uloga (Perišić i Bukvić 2007, 335) i da prepoznaju da li interpretiraju svoje psihološke probleme u skladu sa stereotipnim očekivanjima. Zbog svega navedenog, važno je da na edukativno-empirijskom nivou terapeutima bude ponuđena adekvatna teorija razvoja ženske seksualnosti. U poglavlju „Psihoanaliza i feminizam”, Elizabet Gros (Grosz 1990) navodi da je prva knjiga na engleskom koja je govorila o ove dve velike celine bila knjiga Džulijet Mičel (Juliet Mitchell) istog naziva. Ona je imala za cilj odbranu Frojda i govorila je o tome da iako on nije u potpunosti definisao ženskost, ipak njegov esencijalni doprinos leži u razumevanju načina na koji je ideologija patrijarhata internalizovana i prisutna u razumevanju rodni uloga (prema Grosz 1990, 20). Frojd je seksualnost stavio u sam centar ličnosti. Čije? I muškarca i žene. Kako? Tako što je govorio o muškoj seksualnosti i zatim je prilagodio ženama. Ono što bih ovde podvukla nije to što se smatra da se muška i ženska seksualnost razlikuju, već što se o ženskoj govori iz ugla muške. Žanin Šazget-Smiržel (Janine Chasseguet-Smirgel) piše da iako u psihoanalizi ima više analiziranih žena nego muškaraca, njima je posvećeno nesrazmerno manje teorije, smatrajući da je veliki broj psihoanalitičkih studija o nagonima i razvoju ega kao svoje polazište uzimao psihoseksualni razvoj muškaraca, koji je prilagođavan ženama (Šazget-Smiržel 2003, 19). Frojd je, dakle, među prvima počeo da govori o ženskoj seksualnosti, a ostaje otvoreno zašto ovu teorijsku postavku nikada nije završio. Na već pomenutom predavanju u Beču između 1915. i 1917. godine, kada je bio u ranim šezdesetim, rekao je u zaključku govora o *Ženskosti* da nakon svega što ima da kaže o ovoj temi, sve je nepotpuno i fragmentisano (Frojd 1973, 237). S druge strane, neophodno je priznati važnost Frojdove teorije i revoluciju koju je njegova kontroverzna teza o seksualnosti pokrenula. Zahvaljujući tome danas imamo čitavu lepezu misliljki i mislilaca koji proučavajući i kritikujući njegov rad stvaraju nove teorijske i terapijske pravce (kao što su Bendžamin, Irigare [Luce Irigaray], Mičel, Tereza Brenan [Teresa Brennan], Rouz [Nikolas S. Rose], Etindžer [Bracha L. Etinger]); kritika koja za produkt ima kreativnost. Ipak, zbog njegovog velikog uticaja, nismo mnogo odmakli. Kako god da se pristupalo ovoj oblasti, ona se uvek posmatrala u kontekstu Frojdove teorije, a čini se da je vreme za jedan veliki separacioni korak.

Džesika Bendžamin u knjizi *Like Subjects, Love Objects* smatra da su Frojdovo shvatanje psihoseksualnog razvoja i teorija objektnih odnosa dovele do toga da muškarci teže omalovažavanju i dominiraju nad ženama, ne bi li na taj način nadoknadili zavisnost koju su imali u odnosu na majku, koja im je podarila život i negu (Benjamin 1995). Prema Frojdovoj teoriji, prvi odnos koji beba ima sa majkom zasnovan je na oralnom nagonu, što podrazumeva fiziološku zavisnost i potrebu za nekim ko će smanjiti napetost obezbeđujući zadovoljenje. Opisujući period stopljenosti mame i bebe, Frojd je u eseju prvi put objavljenom 1931. godine naziva preedipalnom fazom (koja se sastoji iz oralne, analne i falusne) i objašnjava kako ona ima mnogo veći uticaj na razvoj devojčica nego dečaka (kod dečaka se kao ključni konflikt smatra Edip), smatrajući da ako želimo da razumemo bolje žensku seksualnost, treba da obratimo pažnju na ovaj period (Freud 1961). Mada danas većina savremenih teoretičara i teoretičarki sugerise da su preedipalni konflikti sa majkom najčešći uzroci kasnijih teškoća kod devojčica u sticanju i prihvatanju sopstvene seksualnosti, Frojdov pristup se kritikuje, jer se majka pojavljuje samo kao objekt bebinih potreba, a ne kao posebna osoba sa nezavisnim postojanjem (Bendžamin 2006).

Feministkinja i psihoanalitičarka Nensi Čodorov (Nancy Chodorow) napisala je knjigu *The Reproduction of Mothering*, oslanjajući se na rad Roberta Stolera (Robert Stoller).⁸ Ona se poziva na važnost razlikovanja pola od roda, smatrajući da je u patrijarhalnom društvu i pritisku koji se vrši na ulogu žene (kao što je, na primer, materinstvo) potrebno da se uticaj pola u biološkom i anatomskom smislu minimalizuje, a da se više fokusiramo na razumevanje roda kao čisto socijalnog konstrukta nezavisnog od pola (prema Grosz

8 Stoler tvrdi da se u najranijem periodu kod dece javlja protofeminost, (odnosno da postoji femininost i kod dečaka, i kod devojčica), što objašnjava primarnom stopljenošću bebe sa mamom. U osnovi Stolerove teorije leži razumevanje koncepta jezgrovnog rodnog identiteta. Ovaj pojam određuje se kao subjektivni osećaj deteta o tome kojem rodu pripada, a vremenom postaje deo kompleksnog rodnog identiteta. Smatra se da na razvoj jezgrovnog rodnog identiteta utiču biološki i hormonski uticaji, zatim rod koji roditelji pripisuju detetu na samom rođenju, ali i sredinski i psihološki uticaji koji utiču na dete po principu utiskivanja. Devojčica do treće godine života, ukoliko je rasla u podržavajućoj i stimulativnoj sredini, pokazuje zadovoljstvo što je žensko, ponoseći se svojim telom i genitalijama. Stoler smatra da je teorija o jezgrovnom femininom identitetu bila karika koja je nedostajala u klasičnoj analitičkoj teoriji (Stoller 1976).

1990, 21). Ona je posebnu pažnju posvetila načinu na koji je žena suočena sa preuzimanjem uloge majke, kao cilja koji se pred nju postavlja, otvarajući pitanje validacije polova u tim pozicijama. Prema njoj je, zbog toga, neophodno baviti se značenjima koja se pripisuju svakom polu u roditeljstvu (ibid., 22). Na taj način se otvara mogućnost izjednačavanja uloga roditeljstva, ako ne iz ugla bioloških datosti pola, onda upravo preko razumevanja roda kao socijalnog konstrukta koji nastaje pod uticajem društva, i samim tim je sklon tumačenju i menjanju. Kojeg god pola roditelji bili, potrebno je istaći uticaj koji rodne uloge mogu imati na dete, ali i na samu funkciju roditeljstva. Ipak, Elizabet Gros zaključuje da je to gotovo nemoguće. Navodeći feminističke autorke koje su isticale falocentrični i opresivni uticaj patrijarhata (Irigare, Kristeva [Julia Kristeva] i Elen Siksu [Hélène Cixous]), sugerije da čak i ako muškarci i žene podjednako podele funkciju roditeljstva, značaj njihovih akcija u društvu će se tumačiti različito – izgleda da falocentrizam obezbeđuje da patrijarhalna struktura izgleda neizbežno i nepromenljivo, kodirano kao prirodno (ibid., 23). Simon de Bovoar piše da:

„Pored želje svake individue da se potvrdi kao čovek, a to je etička želja, žena je pred iskušenjem da izbegava svoju slobodu i da se postavi kao predmet. Taj put je koban, jer tako pasivna, otuđena, izgubljena individua, žrtva je tuđih volja, odvojena je od svoje transcendentnosti, lišena je svake vrednosti” (Bovoar 2014, 17).

Ona dalje implicira da se žena dobro oseća u poziciji Drugog ne tražeći svoja prava kao subjekat, čime se, psihoanalitički posmatrano, ona odriče sopstvene subjektivnosti. Dalje, Simon de Bovoar smatra da adolescencija nastupa onda kada devojčice shvate da muškarci poseduju moć, a da moć koju imaju žene proizilazi jedino iz njihovog pristanka da postanu poslušni i obožavani objekti (prema Pajfer 2003). Takođe, velika kritika Karen Hornaj (Karen Horney) na Frojdovu tezu o zavisti za penisom kod devojčica u skladu je sa ovom tvrdnjom. Prema njoj devojčice u stvari zavide na moći koju dečaci imaju svojim povlašćenim statusom od najranijeg perioda (Perišić i Bukvić 2007, 339).

Govoreći o ženama, kao što vidimo, psihoanaliza u teorijskom smislu ne govori o njima nezavisno, već uvek u odnosu na referentnu tačku – muški

psihoseksualni razvoj ličnosti, ili s druge strane, o ženama kao majkama. Čini se da je ovo preplitanje pojmova dovelo do velike zabune – jer izgleda da žena nije „minus muškarac” samo onda kada je majka. Kao da je ova važnost funkcije majke dovela ženu u paradoksalnu situaciju. S jedne strane, žena se razume kao pasivna, a s druge strane, funkcija majke je izuzetno bitna. Na taj način se jedina aktivna uloga žene u klasičnoj psihoanalizi pokazala kao privid, jer se uloga majke određuje kao objekat. Potrebno je redefinisati ove dve strane i ponuditi kontinuitet ženske pozicije kao aktivne, jer u suprotnom ne čudi zbog čega se smatra da je majčinstvo esencijalna uloga žene, s obzirom da se doživljava kao jedina u kojoj je ona iole aktivna. Biti žena ne znači biti majka. Samim tim, smatram da je važno da se i u psihoanalitičkom razumevanju pojmova odvoji pojam žene od objekta i Drugog, koliko god se insistiralo na tome da se *d* piše velikim slovom.

DISKUSIJA

Kada se upoređi klasična psihoanalitička teorija i intersubjektivni pristup, važno je imati u vidu širi socijalni i istorijski kontekst. Postoji niz autora/ki koji su isticali da psihoanaliza nije samo terapijska tehnika već da ima i izvestan politički i socijalni uticaj (na primer, Mičel, Lakan [Jacques Lacan], Altiser [Louis Althusser], marksistička feministička struja itd.) (Grosz 1990, 20). Posmatrajući klasičnu psihoanalitičku teoriju, koja tumači ženu kao objekat i brigujućeg Drugog, možemo se upitati koliko je bio jak njen uticaj na razumevanje *žene*. S tim u vezi, nemoguće je u potpunosti proceniti koliko je određeni socio-kulturno-ekonomski uticaj bio zadužen za njeno formiranje u obliku u kom je nastala i kako se menjala, ali ne možemo ni zanemariti uticaj psiholoških i psihoanalitičkih teorija kao konstituta analize žene (Rose 1998). Naravno, zahvaljujući savremenim psihoanalitičkim strujama koje podržavaju rodno senzitivniji pristup, situacija je danas mnogo optimističnija. Upravo zahvaljujući njima mi imamo moguće alternative i rešenja ove problematike. Psihoanaliza, ili još preciznije, psihoterapija uopšte, razumevajući ženu kao *subjekat* omogućavaju aktivistički pristup psihoterapijskoj praksi. Ovo je važno ostvariti i u teorijskom smislu i kroz implementaciju u praksi, jer iako se psihoterapija odvija u strogo intimnom okruženju (bilo individualna ili grupna), ona nije izolovana aktivnost. Uticaj koji ovaj proces ima na osobu

vrši odjek na socijalnu zajednicu. Menjajući sebe, osoba utiče na ljude u svom okruženju, ali i šire. Kao krajnji efekat dobijamo to da klijentkinje i klijenti ličnim radom počnu da doživljavaju sebe kao aktivne i nezavisne individue, poštujući drugost i individualnost ljudi oko sebe. Upravo na seansama mnogi po prvi put postavljaju pitanja koja imaju veze sa odnosom aktivno/pasivno, rodom, ravnopravnošću itd. Upravo zbog toga, početak ovog procesa treba da leži u samim edukacijama mladih psihoterapeuta (bez obzira na modalitet), koji će kasnije kroz svoju praksu biti senzitivni na niz konflikata sa kojima klijenti/kinje mogu da se susretnu. Ambivalentnost vezana za pitanje funkcije majke i uloge majke jeste samo jedna od problematika u nizu. Insistiranje na semantičkoj osvešćenosti termina subjekat i objekat, na rodno osvešćenom pristupu i na feminističkim teorijama, iz tih razloga je neophodno.

Zbog toga je važno uvođenje jasne distinkcije između pojmova: *žena*, *uloga* majke i *funkcija* majke. Simon de Bovoar piše:

„[T]ežeći da se žena pretvori u objekat i posveti imanentnosti, pošto će njena transcendentnost večno biti transcendirana kroz drugu, bitniju i suvereniju vlast. Drama žene je baš taj konflikt između osnovnog zahteva svakog subjekta, koji se uvek postavlja kao bitan, i potrebe situacije koja ga čini nebitnim. Kako se u ženskim uslovima može ostvariti ljudsko biće?” (Bovoar 2014, 25).

Biti biće podrazumeva, pre svega, stvaranje društvenog prostora za žensku subjektivnost, što obuhvata mentalno, racionalno, emotivno i samosvesno delanje na sebe, druge i društvo. Insistiranjem na ženi kao subjektu dolazi se do redefinisavanja i oslobađanja pozicije žene, čime joj se priznaje legitimitet da sama sebe odredi. Na psihoterapiji jedan od ciljeva upravo može biti definisanje sopstvenog identiteta (odgovaranje na pitanje: „Ko sam ja?”), čime se ostvaruje mogućnost da se ta početna određenja naknadno dovedu u pitanje i redefinišu ukoliko se vremenom pokažu neadekvatnim. Čini se da je upravo zbog toga (kao što je naglašeno na početku rada) teško definisati pojam *žene*. To je nešto što može biti određeno kao izuzetno lično, ali i menjano kroz različite životne faze rasta i razvoja individue, čime svako teorijsko definisanje biva otežano. Takođe, do redefinisavanja može doći kada se, na primer, žena odluči za majčinstvo, te osveščivanje socijalnih uticaja koje uloga majke sobom nosi može biti od krucijalnog značaja za njen identitet. Suočavajući se

sa socijanim stereotipima, na psihoterapiji osoba ima mogućnost da osvesti i suoči se sa onim što nije deo nje. Odbacujući predrasude, otvara se mogućnost za prihvatanje autentičnih delova sebe i stvaranje sopstvene palete uloga, u skladu sa onim što osoba doživljava i oseća kao *funkciju* majke.

Uobličavanje teorija ženske seksualnosti podrazumeva da se time dâ na značaju i empirijski-teorijski žena uvaži kao psihičko i seksualno biće sa svojim ličnim glasom. Kao što smo videli, teorija Džesike Bendžamin je jedan od mogućih puteva. To ne podrazumeva da klasične teorije (Frojd, Melani Klajn, Lakan, itd.) ne treba uzimati kao relevantne. Naprotiv, one bi mogle da se prošire i još preciznije odrede. Ilustrativan primer dat je u knjizi *Mad, Bad and Sad*, kada je Bolbi (John Bowlby) otišao na superviziju kod Melani Klajn. On se zapitao da li je dečak od tri godine hiperaktivan, između ostalog i zbog toga što mu je mama izuzetno anksiozna. Melani Klajn je bila zainteresovana jedino za dečakovu igru i fantazme, a njegov odnos sa majkom nije smatrala važnim i odbila je da diskutuje o eventualnim uticajima majčinog stanja na ponašanje deteta (Appignanesi 2008, 334). Bolbi je kasnije razvio svoju teoriju afektivne vezanosti upravo uzimajući u obzir osećanja i potrebe majke. Ono što odlično pokazuje ovaj primer jeste terapijsko bogatstvo koje se dobija kada se žena u psihoterapijskoj teoriji i praksi sagleda u svoj svojoj subjektivnosti. Upravo je Bolbi jedan od teoretičara koji je uzeo u obzir to kako se majka oseća i koje su njene potrebe. Ipak, i on je opet govorio o majci, a ne ženi koja je kao nosilac subjektiviteta u *funkciji* brigujuće.

I pred kraj, vratimo se pitanju od kojeg je sve počelo: Da li može psihoanaliza da oslobodi ženu? Psihoanaliza je imala svoj uticaj na formiranje pozicije žene kakvu danas znamo, te samim uticanjem na njenu teoriju i razmatranjem njenih postulata, dovodimo i do menjanja te slike. To je velika odgovornost. Psihoterapija je, kao što smo videli, važno mesto za bavljenje ovom temom. Posmatrajući ženu kao subjekat, psihoanaliza može da učini veliki korak ka sagledavanju žena i muškaraca kao ravnopravnih članova/ica društva. Neophodno je skrenuti pažnju da tek kada se o subjektu govori kao i o ženi, ona se više ne posmatra isključivo kao majka, već kao nezavisna osoba koja je u odnosu sa drugima (subjekat-subjekt). Time se stvara mogućnost, pre svega semantička i teorijska, a onda i praktična, da se o ženi razmišlja kao

o subjektu u nastajanju, subjektu sa svojim mislima, osećanjima i akcijama. Subjektu kao nezavisnom entitetu u postajanju i postojanju. Rodno osvešćen psihoterapeut/psihoterapeutkinja koja je u kontaktu sa osobama koje traže podršku i pomoć ima mogućnost da isticanjem ove teme stvori prostor za razgovor i menjanje stvarnosti pojedinaca/pojedinki. Na ovaj način se psihoterapija može posmatrati kao feministički aktivizam, koji ne samo da ženu stavlja u poziciju psihoterapeutkinje, već i klijentkinjama nudi novu perspektivu i podršku unutar patrijarhalnog društva.

LITERATURA

- Appignanesi, Lisa. 2008. *Mad, Bad and Sad: A History of Women and the Mind Doctors from 1800 to the Present*. London: Virago Press.
- Benjamin, Jessica. 1988. *The Bonds of Love: Psychoanalysis, Feminism, and The Problem of Domination*. New York: Pantheon Books.
- Benjamin, Jessica. 1995. *Like Subjects, Love Objects: Essays on Recognition and Sexual Difference*. New Haven: Yale University Press.
- Benjamin, Jessica. 1998. *Shadow of the Other*. London: Routledge.
- Bendžamin, Džesika. 2006. „Prva veza.” U *Afektivno vezivanje: eksperimenti i klinički pristup*, uredili Jovan Mirić i Aleksandar Dimitrijević, 251–286. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.
- Bovoar, Simon de. 2014. *Drugi pol*. Beograd: BIGZ.
- Brazelton, Beri T., i Bertran G. Kramer. 2002. *Drama ranog vezivanja*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- De Pizan, Kristina. 2003. *Grad žena*. Beograd: Feministička 94.
- Grosz, Elizabeth. 1990. *Jacques Lacan: A Feminist Introduction*. London: Routledge.
- Freud, Sigmund. 1953. „Three Essays on the Theory of Sexuality.” In *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud, Vol 7*, 125–245. London: Hogarth Press.
- Freud, Sigmund. 1961. „Female Sexuality.” In *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud, Vol 21*, 223–243. London: Hogarth Press.
- Frojd, Sigmund. 1973. *Autobiografija. Nova predavanja za uvođenje u psihoanalizu*. Novi Sad: Matica Srpska.

- Klein, Melanie. 1945. *Contributions to Psychoanalysis*. New York: McGraw-Hill.
- Klein, Melanie. 1946. *Envy and Gratitude and Other Works*. New York: Delacorte Press.
- Lacan, Jacques. 2006. „The Mirror Stage as Formative of the I Function as Revealed in Psychoanalytic Experience.” In *Écrits*, 75–81. New York: W. W. Norton & Company, Inc.
- Lončarević Katarina. 2012. „Feministička epistemologija: nastanak, razvoj i ključni problemi.” *Godišnjak Fakulteta političkih nauka* 7: 41–59.
- Pajfer, Meri. 2003. *Buđenje Ofelije*. Beograd: Narodna knjiga.
- Perišić, Ksenija, i Ana Bukvić. 2007. „Feminizam i psihologija.” U *Neko je rekao feminizam?*, uredila Adriana Zaharijević, 331–347. Beograd: Rekonstrukcija ženski fond.
- Rose, Nikolas. 1998. *Inventing Ourselves: Psychology, Power and Personhood*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Stoller, Robert Jesse. 1976. „Primary Femininity.” *Journal of the American Psychoanalytic Association* 24(5 Suppl): 59–78.
- Zaharijević, Adriana. 2010. *Postajanje ženom*. Beograd: Rekonstrukcija ženski fond.
- Šazget-Smiržel, Žanin. 2003. *Ženska seksualnost*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Primljeno: 31.08.2016.

Izmenjeno: 27.11.2016.

Prihvaćeno: 29.11.2016.

Can Psychoanalysis Liberate a Woman? Reinterpretation of the Position of a Woman in the Psychoanalytic Theory of the Subject

Maja MILIĆ

Summary: The main focus of the psychoanalytic theory and practice is on the subject, while other important individuals in his or her life, especially the mother, are observed and referred to as objects. For this reason, at the beginning of this paper, special attention is given to defining the following three terms: the woman, the role of the mother, and the function of the mother. These terms were approached from two angles; the ways in which the classical psychoanalytic theory and the intersubjective approach understand these themes were compared. The intersubjective approach offers a perspective that the Other is also a subject, and not a mere object of subject's needs. Defining the woman as a subject in both theoretical and practical terms opens up the possibility of conveying this attitude to society. The paper aims to highlight the importance of a gender-sensitive approach in psychotherapy. Therefore, the paper offers a theoretical analysis of how we can reinterpret the position of a woman as the one who is in relation (with somebody), rather than exclusively in the socially constructed role as the object of desire.

Keywords: psychoanalysis, feminism, subject and object, intersubjective approach, the function of the mother, the role of the mother